

Міністерство освіти і науки України

**Харківський національний педагогічний університет
імені Г.С. Сковороди**

**Національний педагогічний університет
імені М.П. Драгоманова**

**Установа адукацыі «Віцебскі дзяржаўны ўніверсітэт імя
П.М. Машэрава»
Гістарычны факультэт**

ІППО КМПУ ім. Б.Д.Грінченка

**Актуальні проблеми методики навчання історії,
правознавства та суспільствознавчих дисциплін**

Випуск 6

Харків – 2014

синагозі, молитовному будинку харківської громади Церкви християн віри євангельської (п'ятидесятників). За бажанням студенти брали участь у заходах, що проводили викладачі та учні Харківської духовної семінарії щодо проблем духовно-морального та патріотичного виховання. Характерно, що контингент студентів не обмежувався лише академічною групою слухачів спецкурсу, водночас в цих заходах брали участь й інші студенти історичного факультету, що проявляли цікавість до вивчення феномену державно-церковних відносин в сучасній Україні.

Отже, виховні можливості вивчення спецкурсу «Державно-церковні відносини в сучасній Україні» є достатньо вагомими. Вони спрямовані не лише на підготовку фахівця історика-релігієзнавця та закладання у нього почуття необхідності дотримання правової культури, формування партнерських відносин між державою і церквою, а також на участь у запобіганні поширення чинників, здатних дестабілізувати релігійну ситуацію і загострити міжконфесійні відносини.

Список використаної літератури:

1. Андрусишин Б.І., Бондаренко В.Д. Державно-церковні відносини: історія, сучасний стан та перспективи розвитку: навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів / Б.І. Андрусишин, В.Д. Бондаренко. – К.: Вид-во НПУ імені М.П. Драгоманова, 2011. – 387 с.

2. Релігійно-церковне життя України в умовах державної незалежності: матеріали до вивчення спецкурсу, методичні рекомендації, програма для студентів історичного факультету. Упорядник: канд. іст. наук О. О. Смержевська. – К.: Знання України, 2004. – 36 с.

УДК [94 (477.54): 371.2] «18/19»

Поволоцька Т.М., доцент кафедри історії України Харківського національного педагогічного університету імені Г.С.Сковороди, кандидат історичних наук, доцент

Виховання молоді у процесі вивчення історії України на прикладах культурно-освітньої діяльності громадськості Харківщини другої половини XIX – початку XX ст.

Стаття присвячена історії громадсько-педагогічного руху на Харківщині у другій половині XIX – на початку XX ст., зокрема, діяльності громадських товариств у справі народної освіти, який відображав провідну тенденцію процесу становлення початкової школи на території краю – поєднання зусиль держави з громадською та приватною ініціативою.

Ключові слова: товариство поширення у народі грамотності, історико-філологічне товариство, громадсько-педагогічний рух.

Статья посвящена истории общественно -педагогического движения на Харьковщине во второй половине XIX – в начале XX вв., в частности, деятельности общественных организаций (обществ) в деле народного образования, которое отображает ведущую тенденцию процесса становления начальной школы на территории края – объединение усилий государства с общественной и частной инициативой.

Ключевые слова: общество распространения в народе грамотности, историко-филологическое общество, общественно-педагогическое движение.

This article considers the history of social-pedagogical movement in Kharkiv region at the end of XIX – beginning of XX centuries, especially the activity of social associations in the field of people's education. The movement reflects the main characteristics of the development of primary school the region, namely the combination of state's efforts and social and private initiative.

Key words: society for the spread of literacy among people, historical-philological society, social-pedagogical movement.

Постановка проблеми.

Курс «Історії України» у навчальних закладах нашої держави належить до циклу гуманітарних дисциплін, тобто, – носить просвітницьке та виховне спрямування. Благодатною основою для виховання громадянина та патріота України послуговує історія рідного краю – Слобожанщини та її адміністративного центру міста Харкова. У ході модернізації Російської імперії та Наддніпрянської України у другій половині XIX – на початку XX ст. на фоні процесів урбанізації місто Харків, як культурно-освітній осередок і центр губернії, постало як доволі завершене утворення: відбулося формування соціо-культурного простору міста.

Модернізація Російської імперії у ході реформ другої половини XIX ст., що зачепила всі сторони суспільного життя, спричинила значні соціальні зміни. Строкатість суспільства, де значну кількість складали селяни, робітники, дрібні торговці з досить низьким загальним освітнім та культурним рівнем розвитку, вимагала нових форм культурно-освітнього життя. Демократична інтелігенція, щоб відірвати ці прошарки населення від псевдонародної, лубочної культури, намагалася також залучити їх до високих зразків світового мистецтва та архітектури. Для неосвіченої або малоосвіченої людини подібний процес є доволі складним, а тому адаптовані російською та українською мовами шедеври літератури, драматургії, оперного мистецтва, видання науково-популярної літератури для народного сприйняття становили окрему сторінку у культурному розвитку краю у даний період.

Важливо зазначити, що на Харківщині у другій половині XIX – на початку XX ст. рушійною силою як загальноросійських, так і загальноукраїнських культурних процесів були представники науки, освіти та високого мистецтва, тобто інтелектуальна еліта суспільства, яка своєю працею і навіть своїм існуванням намагалася продемонструвати масам справжній рівень тогочасної культури. Активна та всебічна культурно-освітня діяльність громадськості краю стала зразковою для всієї Наддніпрянської України та носила загальноросійський характер.

Інтенсивні процеси реформування системи освіти в незалежній Україні, пошуки шляхів трансформування освітнього процесу на гуманітарних засадах зумовлюють необхідність апелювати до використання досвіду, набутого попередніми поколіннями. У зв'язку з цим актуальним видається врахування здобутків громадських організацій другої половини XIX – початку XX ст. в царині культури, найбільшими і найвідомішими з яких були Харківське товариство поширення в народі грамотності (1869-1920) та Харківське історико-філологічне товариство (1877-1919), які успішно працювали півстоліття у галузі шкільної та позашкільної освіти нашого краю, та широке використання цих досягнень у сучасній навчальній та виховній роботі.

Вимовляючи слово «місто», ми не стільки маємо на увазі вулиці, площі, будинки, комунікаційні структури, скільки, перш за все, – людей, їх проблеми та потреби. Сучасне місто – це кібернетична система, яка представляє собою складне, цілісне соціально-просторове утворення, у якому здійснюється повний цикл життєдіяльності людини [1].

Урбаністика вбирає в себе суміжні знання найрізноманітніших напрямків – від прикладних до філософсько-світоглядних наук. Відповідно сучасні урбаністичні дослідження мають бути націлені на розгляд *міста* як органічної цілісності, представлені не лише сукупністю елементів штучно створеного середовища, а й такої що включала людей та складні процеси їх взаємодії. І це так, оскільки проблеми міста потребують інтегрованого підходу, у тому числі і до такої актуальної проблеми, якою є культурно-освітнє життя Харкова другої половини XIX – початку XX ст.

Поруч з історичною наукою комплексним дослідженням соціокультурної реальності міста займається культурологія як філософська дисципліна, що включає в себе теорію та історію культури. Місто, як культурологічне поняття, представляє собою спосіб людського життя та спосіб існування культури [1, с.93]. Міська культура на будь-якому рівні свого функціонування не просто співіснує з іншими сферами людського життя, а проникає в них, виявляючи себе у політичній діяльності, у відношенні до праці, в мистецтві, наукових дослідженнях, освіті тощо [2, с.263].

Актуальність дослідження історії культури полягає у тому, що звертаючись до минулих культур, ми краще розуміємо сучасну. Період промислової революції XIX ст. у країнах Європи

сприяв всебічній модернізації суспільства і супроводжувався зростанням міст та формуванням соціо-культурного простору міст.

Аналіз актуальних досліджень. Окремі аспекти з історії громадського культурно-освітнього руху на Харківщині другої половини XIX – початку XX ст. висвітлювалися в узагальнюючих роботах з історії освіти Росії [3; 4] та України [5], а також нашого краю [6-8; 9; 10]. Не зважаючи на досить тривалий період формування історіографії даного питання, на сьогоднішній день відсутня узагальнююча робота з історії педагогічної діяльності громадських організацій краю як складової частини загальноросійських культурно-освітніх процесів другої половини XIX – початку XX ст.

Мета статті. Наша стаття є спробою узагальнення досвіду культурно-освітньої діяльності передової інтелігенції Харківщини у другій половині XIX – на початку XX ст. з метою його використання у навчальній та виховній роботі з молоддю. Об'єднавшись у громадські товариства – творчі, професійні, благодійні і найвідоміші – грамотності та історико-філологічне, кращі її представники зосередили свою роботу на питаннях письменності та розвитку народної освіти. Автори приходять до висновку, що провідною тенденцією процесу становлення початкової школи на території Харківської губернії в означений період було поєднання зусиль держави з громадською та приватною ініціативою.

Виклад основного матеріалу. Бурхливі зміни в соціально-економічному житті Харківщини другої половини XIX – початку XX ст. супроводжувалися, як і в інших місцевостях держави, децентралізацією системи адміністративного управління, розвитком земського та міського самоврядування, піднесенням громадського руху, розширенням приватної ініціативи, гласності тощо. Справа народної освіти опинилася в центрі уваги громадсько-педагогічних товариств, комітетів, комісій на чолі з представниками передової інтелігенції. В кінці XIX ст. в Російській імперії діяло біля 200 просвітницьких товариств, метою яких було поширення народної освіти [4, с. 273].

Найпомітнішу роль у справі розвитку народної освіти нашого краю у другій половині XIX – на початку XX ст. відіграло Харківське товариство поширення в народі грамотності (1869-1920 рр.), започатковане демократичною інтелігенцією з метою «поширення грамотності і початкових корисних знань» серед найбідніших верств населення. Ця перша і найбільша у Наддніпрянській Україні громадська культурно-освітня організація мала повітові відділення в Сумах, Слов'янську, Богодухові, Вовчанську, Старобільську, Кочетку, які у 1912 р. були перетворені на самостійні товариства грамотності. Кількісний склад його зростав: у 1875 р. було 176 членів, у 1895 р. - 440, у 1905 р. - 613 [11, с. 36]. Вперше у Наддніпрянській Україні до громадської роботи було широко залучено жінок – вчительок, виховательок, громадських активісток.

У Товаристві грамотності діяли комітети – шкільний педагогічний, довідково-педагогічний, санітарний, бібліотек-читалень, літніх колоній, видавничий, народних читань, по керівництву Народним домом, комісія видавництва «Народної енциклопедії» [6, т. 2, с. 757-758]. Товариство займалося відкриттям початкових шкіл у Харкові (Москалівська елементарна щоденна, російсько-єврейська, жіноча ремісничка імені Гаршина, дві недільних – чоловіча та жіноча) та у повітах (на початку XX ст. діяло 15 шкіл під опікою його відділень), організацією народних читань, лекцій, концертів, виданням художньої, наукової і навчальної літератури [11, с. 41-74, 95-123].

Серед його активних учасників були М.М.Бекетов, М.П.Баллін, Є.С.Гордієнко, Д.І.Каченовський, О.О.Потебня, А.Н.Стоянов. В комітетах і комісіях працювали видатні вчені В.М.Арнольд, Д.І.Багалій, В.П.Бузескул, М.А.Гредескул, В.П.Данилевський, І.П.Осипов, Є.К.Рєдін та інші.

Діяльність Харківського товариства грамотності в галузі шкільної справи була спрямована на удосконалення системи початкової освіти, з його ініціативи було проведено в 1870 р. з'їзд учителів народних шкіл Харківської губернії, з 1897 р. щомісячно проводилися педагогічні наради вчителів, які були реорганізовані на початку XX ст. у шкільний педагогічний комітет [12, с. 74-80].

Цей комітет вперше в Росії поставив питання про запровадження у життя 4-класних початкових училищ, відкриття спеціальних навчальних закладів для відстаючих дітей і запровадження медичного нагляду за учнями. Його заслугою були вивчення і популяризація передових методик початкового навчання, розробка плану організації постійно діючих педагогічних

курсів для підготовки вчителів початкових училищ та програми навчальних учнівських екскурсій, відкриття літніх колоній для найбідніших дітей.

Харківське товариство грамотності через своїх діячів С.Ф.Русову, Х.Д.Алчевську, Д.І.Багалія, М.Ф.Сумцова, О.Я.Єфіменко, М.І.Міхновського було пов'язане з українським культурно-національним рухом [11, с. 37]. Видання літератури українською мовою, постановка п'єс українських драматургів на сцені Народного будинку, вивчення українського національного орнаменту, виконання українських народних пісень та творів українських композиторів під час музичних антрактів у народних читальнях, декламування українських віршів на уроках читання – найбільш успішні справи Товариства на шляху формування національної свідомості. Члени громади збирали кошти на будівництво пам'ятника Т.Г.Шевченку, видали літературний збірник творів молодих українських письменників, щоб на кошти від продажу збірки матеріально підтримати бідних членів громади.

У комітетах і комісіях Харківського товариства грамотності працювали одночасно і члени педагогічного відділу Харківського історико-філологічного товариства (1877-1919 рр.). Створений в 1892 р. педагогічний відділ з метою «обговорення питань, пов'язаних з викладанням історико-філологічних предметів у навчальних закладах», довгий час очолював М.Ф.Сумцов. Його членами були відомі вчені Д.І.Багалій, В.П.Бузескул, О.О.Потебня, М.С.Дринов, П.С.Єфіменко. Для роботи широко залучалися викладачі гімназій, училищ та шкіл, майже чверть з яких складали жінки. Серед них перша у Росії жінка-професор історії О.Я.Єфіменко та засновниця недільної школи для жінок і творець загальноросійської методики навчання дорослих грамоті Х.Д. Алчевська.

На засіданнях педагогічного відділу ХІФТу, що проводилися 7-8 разів на рік, обговорювалися доповіді, присвячені питанням організації навчання та дозвілля учнів, класного та позакласного читання. У 1893-1902 рр. вийшло з друку 7 випусків «Праць Педагогічного відділу ХІФТу», присвячених проблемам методики викладання гуманітарних дисциплін у навчальних закладах. Також було підготовлено хрестоматію «Посібник для влаштування загальнодоступних та літературних читань». З ініціативи М.Ф.Сумцова у 1894 р. створено лекційний комітет і започатковано публічні наукові читання для вчителів, діяли громадські бібліотеки та читальні [13; 20].

Співробітники педагогічного відділу брали активну участь у громадській діяльності ХІФТу, зокрема, у створенні історичного архіву (у майбутньому Центрального історичного архіву), етнографічного музею (пізніше музею Слобідської України ім. Г.С.Сковороди), Харківської громадської бібліотеки (нині ім. В.Г.Короленка) [6, т. 2, с. 629-630]. Педагогічний відділ надавав практичну допомогу вчителькам недільної школи у виданні 2-томника «Що читати народу?», а також «Книги для дорослих» – посібника для всіх недільних шкіл Росії. Члени ХІФТу взяли участь у виданні «Народної енциклопедії наукових і прикладних знань» [9].

Діяльність Харківського товариства грамотності та історико-філологічного товариства була прикладом колективного співробітництва прогресивної інтелігенції – вчених, викладачів гімназій, народних вчителів, земських діячів, членів органів міського самоврядування, які об'єднали зусилля задля проведення широкої науково-просвітницької роботи серед народу.

Їхню справу продовжували благодійні організації – Харківське губернське та Старобільське і Сумське повітові попечительства дитячих притулків, Харківське відділення попечительства імператриці Марії Олександрівни про сліпих, Товариство опіки безпритульних сиріт, Харківське благодійне товариство, товариства піклування про бідних учнів тощо [14, с. 270-275; 15, с. 357-360].

Благодійною діяльністю займалися приватні особи, які надавали не лише гроші на утримання навчальних закладів та викладачів і учнів у них, а й земельні наділи та власні будинки під шкільні приміщення. На Харківщині це родини Бантишів, Донець-Захаржевських, Квіток, Дашкевичей, Гельферіх, Харитоненків та інші [11, с. 338]. Попечителями або меценатами народних училищ були купці С.А.Клеменов, Н.І.Ільїн, З.І.Виноградов, дворянки А.Є.Подольська, К.К.Кеніг, Л.Є.Бразоль, М.А.Задонська, А.А.Ротермунд, М.Н.Скалон та інші [17, с.8]. Їхня діяльність сприяла розширенню мережі початкових навчальних закладів, поширенню письменності.

Існували початкові школи, які знаходилися на утриманні певних релігійних общин, приватних осіб, творчих та професійних організацій (ремісничого, технічного, музичного, залізничного, медичного товариств) тощо, що сприяло поширенню освіти, зокрема, серед незаможних верств населення.

Якісні зміни у справі народної освіти на Харківщині були пов'язані зі створенням та діяльністю першої професійної учительської організації — Харківського товариства взаємної допомоги вчителок і вихователок (1890 р.) [18], з організацією педагогічних нарад (1861 р.) та курсів (1872 р.), проведенням з'їздів вчителів (1861 р.) [19, т. 2, с. 1488, 1473, 1470].

Громадськість краю виступила з рядом педагогічних ініціатив з питання реформування системи освіти у державі. Так, власне у Харкові, в кінці 50-х рр. XIX ст. народжується ідея відкриття недільних шкіл для дорослих в Україні та розроблено методику навчання дорослих грамоті на базі жіночої школи Х.Д.Алчевської[21-25]. Тут вперше у Росії, ще в 1861 р., проводять учительський з'їзд, започатковують традицію педагогічних нарад у середніх та нижчих навчальних закладах. Видатний харків'янин М.В.Корф розробив передову методику навчання у земських початкових школах — «трюхзимках», що носила загальноросійський характер [27].

Харківщина займала передові позиції у питаннях залучення жіноцтва до шкільної справи. Посідаючи перше місце в Україні за кількістю жіночих середніх навчальних закладів, губернія отримувала широкі можливості залучення вчителок та вихователок до народної освіти. Жіноцтво було широко представлене в роботі культурно-освітніх, благодійних, громадських організацій.

Висновки. Основні тенденції та напрямки освітньої реформи знайшли досить повне відображення на Харківщині. Одночасно в процесі становлення початкової школи краю проявилися деякі регіональні особливості, зокрема, плідна діяльність громадських товариств в галузі культури та народної освіти. Активна участь широкої громадськості у справі розвитку народної освіти виділяла Харківщину з-поміж губерній України. Деякі з педагогічних ініціатив харківської інтелігенції, новаторські за своїм характером, здобули визнання та поширення далеко за межами регіону і носили загальноросійський характер. Вони стали помітним внеском до скарбниці вітчизняної педагогіки і мають бути широко використані у сучасній школі.

Перспективи подальших досліджень. Діяльність громадських товариств у галузі культури та народної освіти на Харківщині у другій половині XIX — на початку XX ст. по праву заслуговує на власну правдиву історію на рівні написання узагальнюючої монографії. Громадський культурно-освітній рух слід не лише вивчати, а й використовувати у сучасному педагогічному процесі як у навчальній, так і виховній роботі. Поєднання загальної і професійної освіти з перших днів навчання у школі, гуманність, створення мікроклімату довіри і поваги в колективі повинні зацікавити сьогоденних викладачів. Харківська інтелігенція має всі підстави пишатися своїми попередниками, які безкорисливо несли світоц знань у народні маси. Благодійницька діяльність харківських промисловців, купців, банкірів, які щедро вкладали кошти в освіту, науку, культуру краю, має стати прикладом для сучасних підприємців як перспективна справа, бо від того, як ми виховаємо підрастаюче покоління, залежатиме майбутнє. Дана тематика заслуговує на самостійне монографічне дослідження, на зразок фундаментальних робіт з історії Харкова [10] та університету[28].

ЛІТЕРАТУРА

1. Энциклопедический словарь по культурологии /Под общ. ред. А.А. Радугина. — М.: Наука, 1997. — 393 с.
2. Фесенко Г.Г. Городская культура в перспективе исследовательских стратегий // Гендерна політика міст: історія і сучасність: Матеріали науково-практичної конференції. — Харків: Східно-регіональний центр гуманітарно-освітніх ініціатив, 2004. — С. 262-271.
3. Очерки истории школы и педагогической мысли народов СССР: Вторая половина XIX в. — М.: Педагогика, 1976. — 600 с.
4. Очерки истории школы и педагогической мысли народов СССР: Конец XIX — начало XX в. — М.: Педагогика, 1991. — 450 с.
5. Розвиток народної освіти і педагогічної думки на Україні (X - початок XX ст.): Нариси. — К.: Радянська школа, 1991. — 380 с.
6. Багалея Д.И., Миллер Д.П. История города Харькова за 250 лет его существования (1655-1905). Историческая монография: В 2-х томах. — Репринт. изд. — Т. 1. — Х.: Основа, 1993. — 572 с.; Т. 2. — Х.: Основа, 1993. — 982 с.

7. Багале́й Д.И. Опыт истории Харьковского университета (по неизданным материалам): У 2-х т. – Х.: Паровая типография и Литография М. Зильберберга и С-вья, 1904. – Т. 2. – 1136 с.
8. Багале́й Д.И., Сумцов Н.Ф., Бузескул В.П. Краткий очерк истории Харьковского университета за первые сто лет его существования. – Х.: Изд-во университета, 1906. – 329 с.
9. Народная энциклопедия научных и прикладных знаний. – Т. Х.: Народное образование в России. – М.: Изд. И.Д. Сытина, 1912. – 350 с.
10. Історія міста Харкова у ХХ столітті. – Харків: Фоліо, 2004. – 494 с.
11. Коломієць Т.В. Харківське товариство поширення в народі грамотності (1869-1920 рр.). – Х.: Консум, 1998. – 192 с.
12. Исторический обзор деятельности Харьковского общества распространения в народе грамотности. 1869-1909 / Сост. А.Дидрихсон. – М.: Изд. И.Д. Сытина, 1911. – 261 с.
13. Фрадкин В.З. Харьковское историко-филологическое общество. 1877-1919 гг. // История и историки: Историограф. ежегодник. 1979. – М.: Наука, 1982. – С. 223-248.
14. Харьковский календарь на 1892 год. – Х.: Типография Харьковского Губернского правления, 1891. – Розд. пагін.
15. Харьковский календарь на 1893 год. – Х.: Типография Харьковского Губернского правления, 1892. – Розд. пагін.
16. Харьковский календарь на 1897 год. – Х.: Типография Харьковского Губернского правления, 1896. – Розд. пагін.
17. Кравченко Т.М. Початкова освіта на Харківщині у другій половині ХІХ – на початку ХХ століть: здобутки та проблеми // Збірник наукових праць. Серія «Історія та географія». – Вип. 7. – Х.: Майдан, 2001. – С. 137-141.
18. VII-й годовой отчет Харьковского общества взаимного вспоможения учительниц и воспитательниц за 1897 год. – Х.: Б.и., 1898. – 39 с.
19. Фальборк Г.А., Чарнолуский В.И. Настольная книга по народному образованию: Законы, распоряжения, правила, инструкции, сведения и приказы по школьному и внешкольному образованию народа: В 3-х т. – Т.1. – СПб.: Знание, 1899. – 713 с.; Т.2. – СПб.: Знание, 1901. – 1538 с.; Т.3. – СПб.: Знание, 1904. – 2623 с.
20. Сумцов Н.Ф. Организация общественных и школьных библиотек. – Х.: Б.и., 1896. – 24 с.
21. Алчевская Х.Д. Передуманное и пережитое: Дневники, письма, воспоминания. – М.: Изд. И.Д. Сытина, 1912. – 467 с.
22. Вахтерова З. Пятьдесят лет работы для народа (К 50-летию Х.Д. Алчевской). – М.: Изд. И.Д. Сытина, 1912. – 24 с.
23. Мазуркевич О.Р. Визначні українські педагоги – народні просвітителі: Х.Д.Алчевська та її сподвижники. – К.: Знання, 1963. – 79 с.
24. Миропольский С. Школа и общество: Частная харьковская женская воскресная школа. – СПб.: Тип. И.Н. Скороходова, 1892. – 106 с.
25. Христина Даниловна Алчевская: Полувековой юбилей (1862-1912). – М.: Изд. И.Д. Сытина, 1912. – 244 с.
26. Чарнолуский В.И. Итоги общественной мысли в области образования. – СПб.: Б.и., 1906. – Разд. пагин.
27. Корф Н.А. Русская начальная школа: Руководство для земских гласных и учителей сельских школ. – СПб.: Изд. Д.Е. Кожанчикова, 1872. – 248 с.
28. Харківський національний університет ім. В.Н. Каразіна за 200 років /За ред. В.С. Бакірова. – Х.: ХНУ, 2004. – 750 с.